

دایره المعارف اسلام

روزنه‌ای به مفاهیم ادیان در دایره المعارف‌ها

محمد جواد ادبی

برای کسانی که به ارتباط متقابل میان جهان عرب در این سوی دنیا و جهان اروپایی . آمریکایی در آن سو علاقمند هستند، دانستن این امر ضروری است که علت اصلی فهم نادرست مقولات مختلف فرهنگی طرفین، نقص ادراکی آنها از دیدگاه‌های دینی و فرهنگی یکدیگر است. این نقص در جهان غرب در تحقیقات نادرستی که در موضوعات اسلامی کتاب‌های انگلیسی زبان یافت می‌شود، کاملاً نمایان است. در عین حال پژوهش‌های دانشگاهی اخیر غیر مسلمانان در انگلستان از پیشرفت آنها در جهت رفع این نقیصه خبر می‌دهد چنانچه در برخی پژوهش‌های عمده که در زبان انگلیسی انجام شده از مراجع معتبر مسلمانان نیز بهره برده‌اند. به این ترتیب شاید بتوان گفت دایره المعارف اسلام نقطه عطفی است در زمینه پژوهش‌های عمده و جدی که تحت نظارت محققان برجسته عالم اسلام به منصفه ظهور رسید. نسخه پیشین این دایره المعارف که تدوین آن به سال ۱۹۳۶ باز می‌گردد، اشکالات عمده‌ای داشت، مثلاً آشفتگی در ویرایش، نارسایی منابع قابل استفاده، محدود بودن مؤلفان به کشورهای خاص، استفاده از نویسندگان غیر مسلمان اروپایی و آمریکایی، قرار گرفتن مداخل نامربوط کنار هم و اما ویرایش جدید و کامل این اثر ۱۰ جلدی که در سال ۲۰۰۰ به پایان رسید، از ویژگی‌های بسیار ممتازی برخوردار است. مقالات این دایره‌المعارف همه جوانب فرهنگی . تاریخی اسلام را مورد مذاقه قرار می‌دهد. هزاران مقاله در موضوعات شخصیت‌ها، مناسبات اجتماعی، بررسی عقاید فرق اسلامی، خلاقیت اسلامی و تبعات آن، تبار شناسی، جدول و نقشه‌های اصلی و فرعی کشورهای اسلامی، کتابشناسی گسترده با امکان جست‌وجو کامل، برجسته بودن شخصیت‌هایی مثل غزالی، ابن سینا، رازی، ارسطو، افلاطون، ابن رشد، ابوالحسن اشعری، شهرستانی، نظام، حافظ، قاضی عبدالجبار ابن خلدون، خواجه نظام الملک و در کنار پرداختن به جنبش‌ها و نهضت‌های علمی نظیر ایجاد بیت‌الحکمته، موج اصلاح طلبی معتزله، اسماعیلیه، دهریه و اشاعره فضای وسیعی برای جولان عقلانی به وجود می‌آورد و به مداخل محضی مثل عقل، نفس، عبد، قدیم، فلسفه، کتاب، اجازه، مقدمه و غیره نیز وارد می‌شود. وجود نمایه اشخاص، در کنار نمایه موضوعات و امکان استفاده از اصطلاح نامه خاص این

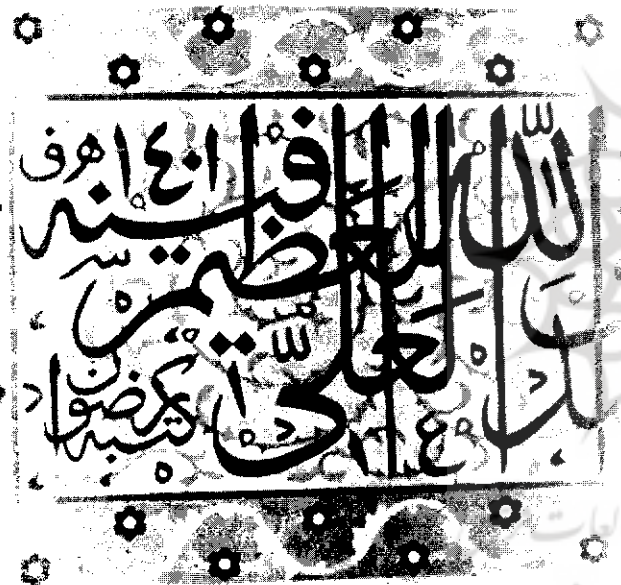

تشکیل عصبیتی مؤثر و کارا بهره برد، چرا که عصبیت براساس علقه خونی بنا نهاده شده بود یا رابطه‌ای ریشه‌دار بود میان برخی گروه‌های اجتماعی که به هم پیوسته بودند. این امر برای ابن خلدون به منزله نیرویی تلقی می‌شد که گروه‌های انسانی را برای دفاع از خود برمی‌انگیخت و در عین حال برای پیروزی کشمکش‌های برتری جویانه و استیلاهای پیشواگرایانه سلسله‌ای یا امپراطوری به کار می‌رفت.

دایره‌المعارف به همراه ضبط شکل عربی کلمات از کتاب برجسته و قابل توجه دیگر این اثر است. مقالات وابسته به هم نیز در دایره‌المعارف ذیل مداخل مختلف قابل ردیابی است و معرفی منابع در پایان هر مقاله اطلاعات قابل استفاده‌ای در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد.

اسلام، کشورهای اسلامی، قرآن، مسلمانان جهان و پدیده دین از موضوعات محوری‌ای هستند که در دایره‌المعارف به تبیین آن‌ها پرداخته شده است. ناشر این دایره‌المعارف انتشارات Brill در هلند است. نویسندگان مقالات در ابتدای هر مجلد دایره‌المعارف معرفی شده‌اند که در کنار آن‌ها بخش‌هایی نظیر نشریات ادواری، غلط نامه برخی واژگان و مختصری از مهم‌ترین نقل قول‌های برخی پژوهندگان و محققین وجود دارد.

اساساً نگاه دایره‌المعارف یک نگاه علمی و در برخی موارد نیز پوزیتیویستی است. به این معنی که مداخل کمتر در پی دفاع از تبیین خاصی برمی‌آیند و بیش‌تر به ارائه اطلاعات و رهیافت‌های عمده بسنده می‌کنند. البته در مداخلی که مفصل هستند و صفحات بیش‌تری به آن‌ها اختصاص یافته، خواننده با عمق و محتوای بیش‌تری مواجه می‌شود. متن مقالات به لحاظ ویرایش و سبک نگارش تقریباً یک دست است، اما با توجه به متفاوت بودن نویسندگان متن و تفاوت شکلی. ماهوی مداخل، درجات غنای مقالات یکسان نیست مثلاً خواننده ممکن است از مطالعه مداخلی شعر جاهلی، الازهر، الغزالی و اطلاعات بسیار بیش‌تری کسب کند تا مداخل کم اهمیت‌تر در مقولات شناخت اسلامی. با این وصف گاهی خواننده مسلمان در مطالعه بعضی مداخل توجه کمتر و در مواجهه با بعضی دیگر شوق بیش‌تری از خود نشان می‌دهد. اما برای هر کس که تعلق خاطر به شناخت مقولات اسلامی دارد رجوع به نمایه کلی مداخل و مطالعه قسمتی از جزئیات مداخل خالی از لطف و فایده نیست. در این مختصر با توجه به مباحث کنونی جهان اسلام و مقولاتی مثل جهاد، بنیادگرایی، خشونت، تأهل و غیره مدخلی مرتبط را انتخاب کرده‌ایم.

اعتبار این اصل در ابتدا در تاریخ اعراب پیش و پس از اسلام و در مرحله بعدی در تاریخ بربرها و دیگر اقوام غیر مسلمان به بوته آزمون سپرده شد. حکومت عرب محصول عصبیت قریش خصوصاً خاندان بنی‌عبد مناف بود اما در این میان یک قدرت معادلات کار را به دست گرفته بود. خاندان حاکم تمایل داشتند خود را از عصبیت طبیعی‌ای که بنیان آنها بود جدا و آن را با دیگر نیروهایی که موجبات این خودکامگی را فراهم آورده بود تعویض کنند. این شناخت شگفت‌انگیز از نیرویی غیر دینی به منزله قدرت محرکه تاریخ «که عنصر دینی در این مقام خود را به منزله عاملی ثانوی تحمیل می‌کند» از مسائل دقیقی است که ابن خلدون در سازگاری آن با منظر سنتی تاریخ و تمدن مسلمانان دل‌مشغولی‌ها و دغدغه‌های خود را ابراز می‌دارد. علاوه بر این ابن خلدون در متقاعد ساختن ما نسبت به چنین دیدگاهی با تمام توان می‌کوشد و این تلاش در مقدمه او نیز کاملاً آشکار است، به نحوی که این بحث را در بیش از یک فصل از کتابش بررسی و تجزیه و تحلیل می‌کند اما این حال برای آزمون‌های عمیق تاریخی او مانعی به حساب می‌آید و از ارتباط منطقی تام در تئوری هوشمندانه‌اش جلوگیری می‌کند.

عصبیت (ASABIYGA): واژه‌ای عربی به معنای «روح خویشاوندی» (عصبه به معنای ارتباط مردانه در خط خاندان و سلسله مردان) در خانواده یا قبیله است. پیش‌تر در حدیثی که از پیامبر نقل شده عصبیت به عنوان امری متضاد و مخالف اسلام محکوم شده است، اما این واژه در نتیجه استفاده‌ای که ابن خلدون از آن کرد معروف شده است، زیرا وی این مفهوم را اساس تحلیل خویش از تاریخ قرار داد و آموزه دولت و حکومت خود را بر مبنای آن، استوار کرد. عصبیت نزد ابن خلدون علقه بنیادین جامعه انسانی و اساس نیروی برانگیزاننده تاریخ است؛ همچنین این واژه توسط «جمین سین» و حتی توسط «کرمر» که از مخالفان مدرنیسم است به *Sprit de corps* ترجمه شده است. اولین شالوده این مفهوم بدون شک از خصوصیتی طبیعی اخذ شده است، به این معنا که عصبیت در بهترین شکل متعارف خود از هم‌خونی و هم نیایی قبیله‌ای نشأت گرفته است، ولی مفهوم نامناسب آن در عرب جاهلی، به واسطه نهاد خویشی و قومی چیرگی خویش را تحمیل می‌کرد و ابن خلدون از این اعتبار اساسی در جهت سازگار کردن آن با